

Kelet-európai zsidó közösségek

(Előzetes jegyzetek egy néprajzi felmérésről)

Kelet-Európa az utóbbi időben ismét nyitottá vált az izraeliek számára. Ennek hatására a Julia és Leo Forcheimer Zsidó Néprajzi Intézet úgy döntött, hogy kutatásokat kezd a második világháború előtti kelet-európai zsidóság anyagi kultúrájának megismerésére. A zsidó élet és kultúra háború alatti elpusztítása és a több évtizedes kommunista uralom hatásai ellenére reméltük, hogy sikerül olyan, a háború előtt készült tárgyakat találnunk és gyűjtenünk, amelyek a kelet-európai kollektiókat gazdagítanák. Ezenkívül szerettünk volna fényképeket készíteni helyekről, emberekről és azokról a tárgyakról, amelyeket nem hozhattunk magunkkal. A vizsgálat 1990. júliustól októberig tartott az allentowni (Pennsylvania) Philip és dr. Muriel Berman és a Camilla Hollander Néprajzi Kutatási Alap segítségével.

A Néprajzi Intézet évek óta elsősorban a közép-európai és észak-afrikai zsidóságra irányította a figyelmét. A kutatók a gyakorlati munkát izraeli emigránsokkal kezdték, és úgy tervezték, hogy csak akkor látogatnak el a származási országokba, ha már kellő mértékben megismerték a közösséget és annak tárgyi kultúráját. Azonban a kelet-európai kommunista rezsim összeomlása után bekövetkezett egyedülálló történelmi helyzet és a törékeny politikai és gazdasági rendszer hatására úgy döntöttünk, hogy a részletes tanulmányt külföldön kezdjük, mielőtt nagy mennyiségű háttérinformációt halmozunk fel.

Tisztában voltunk azzal, hogy két lehetőségünk van. Vagy csak néhány területtel foglalkozunk, és hosszabb ideig tartózkodunk ott, hogy így behatóbban tudjuk ezeket tanulmányozni; vagy annak érdekében, hogy szélesebb legyen a látókörünk, a lehető legtöbb helyre látogatunk el, vállalva azt, hogy a kutatás így felszínesebb lesz. Végül a második módszert választottuk, remélve, hogy kezdeti benyomásaink segítenek majd annak eldöntésében, hogy később hol végezzünk részletesebb vizsgálatot.

Kutatásunkhoz Romániát, Magyarországot és Jugoszláviát választottuk. Románia mellett azért döntöttünk, mert akkoriban ez volt a számunkra elérhető legkeletibb európai ország. A második világháború alatt Romániának csak a nyugati területei voltak közvetlen német megszállás alatt. Az ottani zsidó lakosság a többi kelet-európai ország zsidóságának sorsán osztozott, míg a keleti részen élők közül sokan túléltek a nehézségeket annak ellenére, hogy őket is transznyisztriai munkatáborokba hurcolták. Azok közül, akik visszatértek városukba vagy falujukba, sokan otthonukba is vissza tudtak költözni. Ezenkívül, mivel a háború utáni romániai kommunista rendszer igen keveset tett a gazdasági előrehaladásért, itt inkább fennmaradt a tradicionális életmód, mint a környező országokban. Ezért úgy döntöttünk, hogy Romániába két kutatócsoportot is küldünk, az egyiket keletre, Moldáviába, a másikat nyugatra, Erdélybe.

Magyarországot Közép- és Kelet-Európa kultúráját összekötő szerepe miatt választottuk. Arra kerestünk választ, hogy

ez a jellegzetesség milyen hatással volt a háború előtti zsidóságra. Bár tudtuk, hogy Magyarországon a zsidókat a háború alatt szinte teljesen kiirtották, reméltük, hogy sikerül megtalálni és dokumentálni a közösség kultúrájának maradványait, és ha lehet, összehasonlítani azokat a többi közép-európai országgal. A harmadik kiválasztott ország Jugoszlávia, „Kelet-Európa balkáni változata” volt. Itt elsősorban a háború előtt egymás mellett élő askenázi és szefárd közösségek érdekelték minket. Bár Jugoszláviában is meglehetősen kevés zsidó élt túl a háborút, és a túlélők nagy része azóta kivándorolt Izraelbe, reméltük, hogy még most is találhatunk figyelemre méltó különbségeket a két közösség életmódja között.

Bár mindhárom kiválasztott ország elég nagy volt ahhoz, hogy akár több hónapi kutatómunkát lehetővé tegyen, mégis úgy döntöttünk, hogy a csoportok munkájának idejét maximum két hétben határozzuk meg. Sőt a kutatást is ezen országoknak csupán kis területére korlátoztuk. Feltételeztük (és ez a feltételezés sok esetben helyesnek bizonyult), hogy a nagyvárosokban élő zsidók csak a háború után költöztek oda. Ezért döntöttünk úgy, hogy időnként elsősorban a vidéki területek vizsgálatára fordítjuk. Mégis, mindhárom országban a fővárosokban kezdtük el a kapcsolatteremtést, majd azután kerestük fel a kisvárosokban és falvakban élő idős zsidókat. Feltételeztük róluk, hogy többé-kevésbé megtartották tradicionális életmódjukat, megőrizték és használnak háború előtti készült háztartási eszközöket, szerszámokat, ruhadarabokat és kegytárgyakat. Hogy e távoli területekre eljussunk, zörgő, kelet-európai gyártmányú autókat béreltünk, és amikor szükséges volt, tolmácsot is biztosítottunk magunknak, aki gyakran egy személyben sofőr is volt. Szállásul magánházak, vidéki szállodák és egyszerű szállók szolgáltak.

A Soá öröksége ma is él a kelet-európai zsidóság körében. A Magyarországon, Erdélyben, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunió nyugati köztársaságaiban valaha virágzó zsidó közösségek szinte teljesen kihaltak. Emléküket ma már csak a zsinagógák, temetők és a falusi terek kőtábláin látható zsidó nevek hosszú sora őrzi. Ahogy vártuk, a múltnak többnyire csak szomorú maradványaival találkoztunk. A zsinagógák, melyek egykor nagy, élénk közösségeket szolgálták, ma üresek, míg a valaha zsidók lakta házakba vagy cigányok költöztek, vagy lerombolták azokat, és lakótelepeket építettek a helyükre.

Igen megindító élmény volt minden találkozásunk a falusi és kisvárosi zsidókkal. Ötven év fölött mindenkinek személyes élménye a Soá. Minden interjú az elszenvedett szörnyűségek leírásával és elveszett szeretteik siratásával kezdődött. Az egyik vidéki kisvárosban, az északkelet-magyarországi Kiszvárdán találkoztunk egy nyolcvanéves emberrel, aki a mai napig sem heverte ki a megrázkódtatást, amit anyjának az auschwitzi gázkamrákban való elvesztése okozott.

„Az én édes, drága, szent anyám” – sírta szüntelenül. A házában, az előszoba falán függött az anyja gyűrődéskéje és sodrófája egy saját készítésű zsákban – összetört világának állított titkos „oltár”.

ZSIDÓ ASSZONY A „GYEREKÉVEL”. KARCAG

ZSINAGÓGABELSŐ. VÁC

A felkeresett országokban a vidéki zsidó élet ma már csak árnyéka a réginek. Szomorú, hogy mennyire kicsi létszámúak a zsidó közösségek; és ha éppen nincs valaki, akinek az a feladata, hogy rendben tartsa a helyi zsinagógát vagy temetőt, gyakran szinte egyáltalán nem is funkcionálnak. Sok esetben még a zsinagóga költségeinek a fedezésére sem futja, pedig ezek, főleg Magyarországon és Erdélyben, gyakran központi fekvésű, tágas, szép épületek. Ezek az imaházak – már amelyek még áll – mára vagy teljesen elhanyagolt állapotban vannak, vagy valamilyen világi célra alakították át őket. Így láthattunk zsinagógából átépített mozikat, raktárakat és egy városi múzeumot. Csak nagyon kevés zsinagógát állítottak helyre, ezeket ma a környező falvak kisszámú zsidósága látogatja, elsősorban a nagyobb ünnepeken. A vegyes házasságok száma tekintélyes, nemcsak a fiatalok közt, hanem azok körében is, akiknek a családja a háború alatt pusztult el.

Románia, Moldávia

A romániai születésű Lucrezia (Luci) Lang, 1990. június 17. és július 1. között, helyi barátaival közösen végiglátogatta Iași, Piatra-Neamț, Fălticeni, Dorohoi és Botoșani városokat. Tápasztralataik szerint sok moldáviai öreg zsidó ma is régi, háború előtti otthonában lakik. Eredeti személyes tulajdonuk nagy része azonban a kényszerszáműzetés alatt fosztogatókhoz került. Egyikük, a bacăui zsidó közösség vezetője, mielőtt egész családjával munkatáborba vitték volna, elásta legféltebb kincseit. Azonban, mikor hazatért, csupán egy Dávidcsillaggal díszített Élijáhu-serleget talált. Ezt az egyetlen háború előtti emléket Luci Langnak adta.

Hogy időt takarítsunk meg, felvettük a kapcsolatot a zsidó közösségek tisztviselőivel, akik az elhunytak otthonaiból összegyűjtik a fontos tárgyakat, ezeket tárolják, eladják, vagy múzeumoknak ajánlják fel. E kapcsolatok segítségével meglehetősen nagy gyűjteményre tettünk szert. Ez a kollekció nyolcvan tradicionális darabból áll, bár az is lehet, hogy mindegyik a háború előtről származik. Azokat a tárgyakat, melyeket tulajdonosuk nem adományozott a múzeumnak, megvásároltuk. Vannak ezek között kis méretű háztartási eszközök, például tojástartók, egy citromfacsaró, egy húsvágó bárd, és két fából készült kanál, amit a látkesz (tésztaféleség) készítéséhez használtak, valamint személyes iratok, köztük egy születési bizonyítvány, egy házassági engedély és szakmai dokumentumok. Ezenkívül van több ruhadarab, mint például egy női fűző, mely különösen fontos kutatásunk szempontjából, mivel a fűzővarrás valaha igen elterjedt foglalkozás volt a zsidó nők körében. Van még néhány elég egyszerű kegytárgy, például gyertyatartók, egy emlékmécses, tefilinzsákok, egy mezuzá, több, a macesz letakarására szolgáló kendő, valamint tollak, amelyeket a hómecc tradicionális kereséséhez használtak. Ezek a tárgyak feltétlenül nagy néprajzi jelentőséggel bírnak, és bár minőségükben eléggé különbözőek, mindenképpen érdemes azokat felvenni a múzeum judaikai gyűjteményébe. A legtöbb idős ember, akit meglátogattunk, közössége utolsó élő tagjának tekintette magát. Közülük többen fordultak hozzánk azzal a kéréssel, hogy a közösségükről való emlékként vigyük magunkkal a tulajdonukban levő tárgyakat Izraelbe. Néhányan még otthonuk egyes szobáinak teljes bútortartatát is készek voltak a múzeumnak felajánlani. E tárgyak között, melyeket sajnos nem tudtunk elhozni, láttunk szerszámokat, egyedülálló hozományszekrényeket, melyeket kerekkel szereltek fel, hogy veszély esetén könnyebb legyen őket szállítani. Láttunk különleges szekrényeket, melyekben a húsvéti edényt tartották. Sajnos, a régi zsidó házak és boltok

egyre ritkábbak, és – velük együtt – egyre nehezebb jellegzetes szobabelsőket találni. Így, mivel Moldávia még mindig gazdag kutatási terület, ezt a döntő fontosságú munkát addig kellene elvégezni, amíg nem késő.

Románia, Erdély

1990. július 15. és 31. között Corinne Ze'evi Weil és Vera Solomon közösen látogatott el Erdélybe. Itt kutatásokat folytattak több nagyvárosban: Szatmárnémetiben (Satumare) (a haszid szatmári rabbi egykori székhelyén), Nagybányán (Baia Mare), Kolozsvárott (Cluj) és a kelet-bukovinai Vatra Dorneiben és Besztercén (Bistrița). Ezenkívül meglátogattuk Fakert (Livada), Felsővisó (Vizen de Sus), Tiszakarácsonyfalva (Crăciunesti), Aknasuhatag (Ocna-Șugatag), Lajosfalva (Cirlibaba), Revisoara, Dés (Dej), Condor, Unisori és Szamosújvár (Gherla) falvakat. Egyedülálló, hogy a háború előtt Erdélyben a falusi zsidóság volt túlsúlyban, sőt közülük sokan földet is műveltek. Bár ma már nincsenek zsidó földművesek, a vidéki zsidók meglátogatásakor fogalmat alkothattunk arról is, milyen lehetett egykor az itteni zsidók élete. Az idősek itt is szívesen ajánlották fel múzeumunknak a tulajdonukban levő tárgyakat. Így az Erdélyben összegyűjtött ötven tárgy nagy része – a legérdekesebbek – a falusi zsidóságtól származik. Ezek közt vannak vajköpülésre való faedények, hús kóserezésére és tésztagyúrásra használt fatálak, cseréptányérok és poharak, ezenkívül egy kosár, amiben a csirkéket vitték a *sóheiz*hez (sah-ter). A többi tárgy a Kárpátok hegyi falvaira jellemző, favágásra és metszésre használt szerszám. Különleges szerzeményünk az egyik kárpátokbeli falu zsidó tulajdonban levő vegyesboltjának a faláról hozzánk került egyveleg, mely különböző régi gyeplőkből, kötelekből, ló- és tehénkolompokból, egyéb maradákokból áll. Ennek a gyűjteménynek és a hozzá tartozó fényképeknek a segítségével érdekes képet nyerhetünk a távoli, kelet-európai falvak zsidó boltosának szerepéről, mely máig sem sokat változott. A nagyvárosi zsidóság körében elég kevés tárgyat sikerült gyűjtenünk, mivel az ő otthonaik alig különböznek az itteni középosztály nem zsidó családjaknak lakásaitól.

Magyarország

A magyarországi kutatómunkát magam végeztem 1990. augusztus 16. és 30. között Quittner János és felesége segítségével. A felmérés során elsősorban Magyarország északi és északkeleti területeit tanulmányoztuk, ahol a háború előtt kelet-európai típusú zsidó közösségek éltek. Annak ellenére választottuk ezt a vidéket, hogy az itteni zsidóságot a második világháború alatt gyorsan és szinte teljesen kiirtották. A háború elején munkaszolgálatra hurcolták őket az orosz frontra, ahol nagy részük meghalt, és csak kevesen tudtak hazatérni. Otthon azonban a falusi zsidóságot 1944 tavaszán és nyarán családostul a kisebb városokba gyűjtötték össze, hogy onnan a nagyvárosok gettóiba vigyék őket. A budapesti zsidókat ellenben nem mind szállították táborokba, hanem sokukat helyben, a városban ölték meg. A kutatást elsősorban az idősebb falusi és kisvárosi zsidók otthonában folytattuk. Ellátogattunk Debrecenbe, Vácra, Gyöngyösre, Balassagyarmatra, Karcagra, Nyíregyházára, Kisvárdára, Tokajba, Miskolcra, Mezőkövesdre, Érsekudvartre, Fegyvernekre, Kunhegyesre, Kunmadarasra, Szikszóra, Berettyóújfalura, Konyárra és Nagyállóra.

A háború előtt mind a falusi, mind a városi zsidók vagy kis-kereskedők és kisiparosok voltak, vagy a szolgáltatóiparban dolgoztak. Az erdélyi zsidókkal ellentétben a magyarországi

zsidók között nem voltak földművelők, bár azokon a területeken, ahol főleg mezőgazdasággal foglalkozott a lakosság, gyakran kereskedtek mezőgazdasági termékekkel. Egész Kelet- és Közép-Európa zsidó közösségeihez eljutottak például Tokaj és Gyöngyös szőlőtermő területeinek zsidók által előállított borai.

A felkeresett idős zsidók nagy része ma modern bérházak kis lakásaiban lakik. A háztartásaikban található tárgyak nagy része a háború óta készült, mivel korábbi eszközeiket a deportálás alatt vagy a hatóságok foglalták le, vagy a szomszédok „vették át”. (Megrendítő részletekkel szolgálnak az elkobzott ingóságokról készített hivatalos listák, melyeket máig megőriztek a városi levéltárakban.) Nagyon kevés régebbi tárgyval találkoztunk. Az egyik ilyen darab egy nagy, fehér, repedt, vasdróttal megerősített porcelántál, mely valaha a tulajdonos – egy ma nyolcvan éves asszony – anyjáié volt. Ez az asszony jelenleg is Karcagon lakik, háború előtti otthonában, egy tipikus, régi, süllyedt földpadlójú, kis parasztházban. Az öregasszony kevés tétovázás után végül nekem adta a tálat, és megkért, hogy cserébe gondoskodjam arról, hogy kaddis mondasék az anyjáiért Jeruzsálemben. Teljesítettem a kérését.

Másik esetben egy vendéglátóm biztosított arról, hogy semmi sem maradt a háború előtti időkből. Amikor viszont megkérdeztem, hogy készíthetek-e fényképeket a helyiségről, előhozott több pár gyertyatartót, melyeket a deportálás előtt ázott el, és meg is találta őket, mikor visszatért. Nem akart tőlük megválni.

Máshol gyűjtöttünk ezenkívül például faszenes vasalókat, egy kávédarálót, és számos igen egyszerű kegytárgyat. Egyszer az egyik nem zsidó vendéglátóm megajándékozott egy jellegzetes, ezüstből készült fűszerdobozzal. Azt ugyan nem mertem megkérdezni, hogyan került a birtokába egy ilyen tárgy, de nyilvánvaló volt, hogy egy zsidónak akarja visszajuttatni.

Mivel a látogatások során teljesen kiszámíthatatlan volt, hogy milyen tárgyakra sikerül szert tennem, végül úgy döntöttem, hogy elsősorban a tradicionális zsidó mesterségekre fogok koncentrálni. Így két teljes, háború előtti műhely berendezését sikerült a múzeumunk számára elszállítani: egy órásműhelyt és egy pékséget. A berettyóújfalui zsidó pék, aki az 1930-as évektől kezdve vezette megszakítás nélkül a boltját, több évvel az én látogatásom előtt halt meg. Az özvegye nagyon szívesen megengedte, hogy bármit magammal vigyek. Én ki is választottam több, tésztakelesztéshez használt, fából és vesszőből készült formát; liszt, cukor és élesztő mérésére való súlyokat és egy hosszú rudat, amellyel valaha a kenyeret szedték ki a kemencéből. Ezeket a tárgyakat a hatalmas dagasztóteknőkről és a kemencéről készített fényképek egészítik ki.

Az órásműhely berendezési tárgyait maga az órásmester ajándékozta a múzeumnak. 1938-ban nyitotta meg üzletét, és csak néhány hónappal a látogatásom előtt ment nyugdíjba. Az öregember, mivel tisztában volt azzal, hogy mennyire fontos rég letűnt világa emlékének megőrzése, saját kezűleg másolta le lakóhelye, Mezőkövesd zsidó közösségének névjegyzékét. Nagyon lelkesen ajánlotta fel tradicionális mesterségének eszközeit múzeumunknak, és miután én elutaztam Magyarországról, személyesen irányította a tárgyak kiválasztását és becsomagolását. Ezek között nemcsak órák, alkatrészek és szerszámok találhatók, de köztük van az órásmester asztala, széke, elnyűtt köténye és a vevőket nyilvántartó könyve is. A műhely berendezését Quittner Jánosnak és Izrael budapesti nagykövetségének szíves segítségével szállították Magyarországról Jeruzsálembé. Ezen a gyűjteményen kívül még körülbelül hetven tárgyra, köztük a háború alatt leromlott zsinagó-

gákból származó kis, kőből és fából készült oszlopfőkre, továbbá egy frigszekrény díszes darabjára tettem szert.

Jugoszlávia

Magyarországi tapasztalataink alapján inkább a háború előtti zsidó mesterségekre, mint az egyedi otthonokra összpontosítva kezdte meg kutatónk, Izzika Gaon szeptember 12-től 26-ig tartó jugoszlávai kutatómunkáját. A Szarajevóban született Izzika nemcsak szülővárosát látogatta meg, hanem más nagyvárosokat is, Belgrádot és Zágrábot, valamint kisebb városokat, Splitet, Dubrovnikot, Travnikot, Zenicát, Mostart és Banja Lukát is. Jugoszláviában ugyanúgy, mint Kelet-Európa többi részén a zsidó lakosság jelentős részét elpusztították. A háború után sok túlélő kivándorolt Izraelbe.

A városi zsidóság mára alaposan megfogyatkozott, a falvakban pedig szinte egyáltalán nem élnek már zsidók. Gyakoriak a vegyes házasságok, és ma már szinte lehetetlen hagyományos zsidó otthonokat találni. A háború utáni szefárd és askenázi szokások között is alig lehet ma különbséget tenni. A jugoszlávai munkát ezenkívül nagyban befolyásolta az, hogy a belgrádi és a szarajevói zsidó múzeumok korábban már meglehetősen alapos kutatásokat végeztek, és számos tárgyat gyűjtöttek össze. A belgrádi múzeum nemrégiben rendezett egy, a jugoszlávai zsidósággal foglalkozó vándorkiállítást. A legtöbb meglátogatott ember azt mondta, hogy amiye volt, már odaadta ezeknek az intézményeknek.

Ennek ellenére sikerült sok információt összegyűjteni több, a háború előtt a jugoszlávai zsidók által űzött foglalkozásról. Mivel korábban úgy gondoltuk, hogy a kelet-európai zsidók többnyire tradicionális munkákkal foglalkoztak, meglepetéssel fogadtuk, hogy például az építészet igen gyakori foglalkozás volt a városi zsidók körében. Az 1920-as, 30-as években

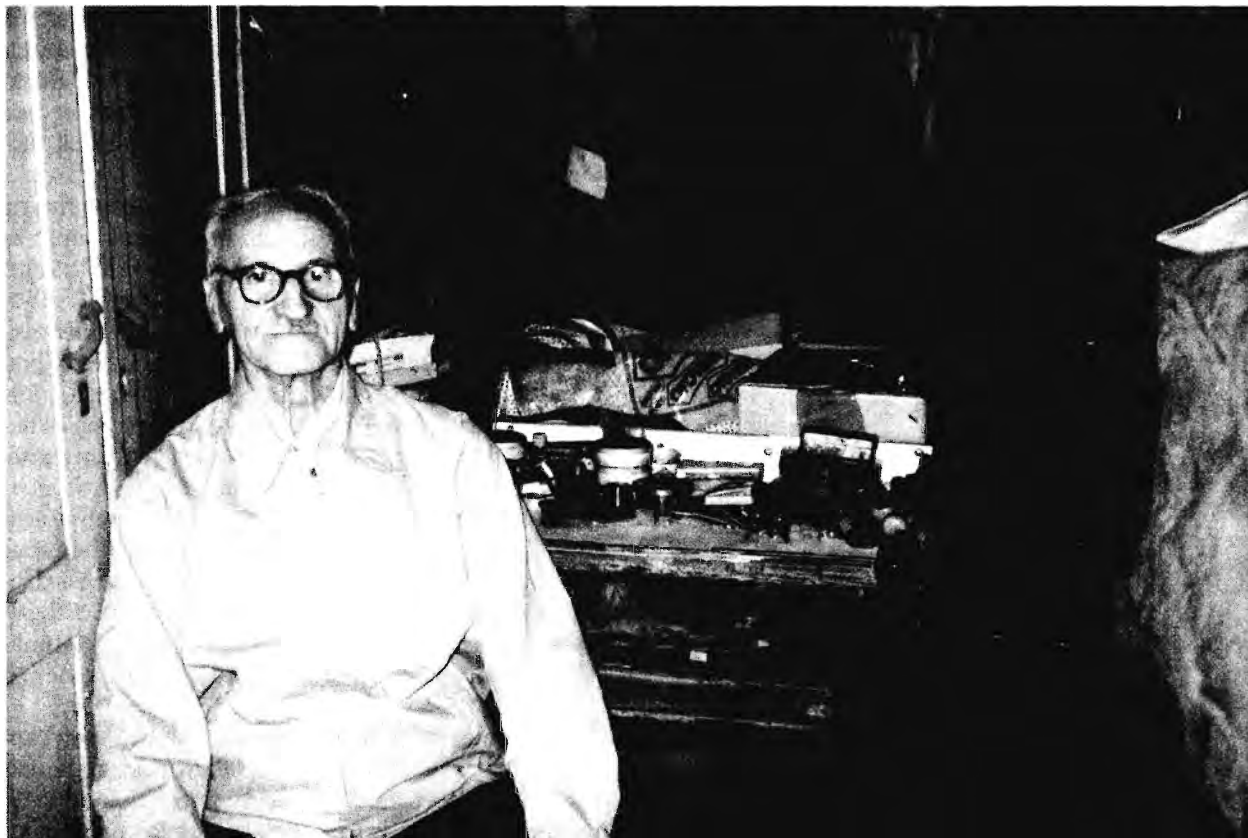
Belgrádban és más helyeken is sok kiemelkedő épületet terveztek zsidó építészek. Ennek a valaha virágzó tevékenységnek az emlékét mára leginkább csak fényképek őrzik.

Ugyanakkor az iparban is egyértelműen jelentős szerepet játszottak a zsidók. Split városában voltak az Olaszországból származó szefárd Morpurgo család régi borospincéi. A spliti cementgyárat, csakúgy, mint az egyik nyomdát és a cipőgyárat is zsidók alapították és vezették egész a háborúig. Érdekes, hogy a Morpurgo család kivételével az összes vállalkozást Lengyelországból származó askenázi zsidók hozták létre. Ezekből az üzemekből mára semmi sem maradt meg. A valaha erőteljes vállalkozásokból csupán a cipőgyár egykori tulajdonosának lányától kapott, kézzel festett cipőkatalógust és néhány válogatott családi okiratot találtunk. Ezenkívül tudomást szereztünk még egy esernyőboltról és egy régimódi gyógyszertről is.

Végezetül

Bár Románia, Magyarország és Jugoszlávia különböző területeinek zsidó közösségei körében végzett kutatómunkánk meglehetősen felszínes volt, sikerült mégis viszonylag pontos képet alkotni arról, hogy milyen lehetett a zsidók élete a háború előtt. Ugyanakkor vethettünk egy szomorú pillantást a mai, fogyadozó zsidó közösségek életébe is. Sajnos úgy tűnik, ez a kép általánosságban az egész mai kelet-európára jellemző. Mint korábban már említettük, elsősorban a romániai Moldáviát kellene újra meglátogatni a további, mélyebb néprajzi kutatás érdekében, mivel a terület különleges történelmi adottságai miatt további kutatómunkára van szükség ahhoz, hogy jobban megismerjük a háború előtti helyi zsidó közösségeket. Reméljük, hogy a Néprajzi Intézetnek sikerül a közeljövőben folytatnia ezt a fontos feladatot.

MAYER ANDRÁS FORDÍTÁSA

A MEZŐKOVESDI ÓRÁSMESTER SZERSZÁMAIVAL (A SZERZŐ FOTÓI)